

Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра психології

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
освітній ступінь «бакалавр»

на тему:

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИХИЛЬНОСТІ ДІТЕЙ
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ДО МАТЕРІ

Виконала:

студентка 4-го курсу, групи П/41

Спеціальності 053 психологія

Освітня програма «Психологія»

Курніцька Олена Вікторівна

Керівник:

кандидат психологічних наук

Радзівіл Катерина Павлівна

Рецензент:

кандидат психологічних наук,

професор

Якимчук Борис Андрійович

Умань – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП		3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ НАУКОВИХ РОЗВІДОК ЕМОЦІЙНОЇ ПРИХИЛЬНОСТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ДО МАТЕРІ		7
1.1.	Аналіз поняття «прихильності» дитини до батьків у сучасній психології розвитку дитини.....	7
1.2.	Соціально-емоційна роль материнської фігури у психоаналізі.....	16
1.3.	Вплив типу прихильності на соціально-психологічний розвиток дитини дошкільного віку.....	24
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОЇ ПРИХИЛЬНОСТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ДО МАТЕРІ		33
2.1.	Психодіагностичні методики, хід та організація дослідження особливостей емоційної прихильності дітей дошкільного віку до матері.....	33
2.2.	Психологічний аналіз особливостей прихильності дітей дошкільного віку до матері.....	38
2.3	Методичні рекомендації психологічного супроводу матерів для формування надійної емоційної прихильності у їхніх дітей.....	42
ВИСНОВКИ		47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ		48
ДОДАТКИ		52

ВСТУП

Актуальність дослідження. Періоди позитивних і негативних випробувань в соціально-демографічному полі, особливо війни, не лише змінюють умови життя населення, а й впливають на соціальні структури суспільства, призводячи до різних ризиків для його розвитку. Вони переструктурують функції інститутів, спрямовуючи їх на підтримку соціального організму та людського потенціалу країни. Сім'я, як базовий елемент суспільства, зазнає значного впливу війни та її деструктивних наслідків. Вона є одним з ключових інститутів, який забезпечує продовження існування населення, а отже, і всього суспільства в умовах кризи.

Сім'я, як найближче оточення, задовольняє потреби дитини у визнанні, прийнятті, захисті, емоційній підтримці. Якість задоволення цих потреб є ключовим фактором у розвитку психіки дитини та формує якісну прихильність дитини до матері.

Згідно з поглядами вчених, таких як Д. Боулбі, Л. В. Жихарева М. А. Василенко, М. Ейнсворт, під прихильністю розуміється інтегроване формування психіки дитини, яке включає її емоційний зв'язок з матір'ю, уявлення про матір та першу соціальну поведінку, спрямовану на неї. Це надає дитині відчуття близькості, безпеки та надійності у відносинах.

Враховуючи те, що ненадійні взаємини між дитиною та матір'ю можуть негативно впливати на її подальші соціальні контакти та загалом шкідливо впливати на її особистісний розвиток, виникає проблема пошуку ефективних методів корекції цих порушень у дитячому віці. Наукові дослідження, проведені М. Ейнсворт, К. Х. Бріш, вказують на міжпоколінну динаміку формування прихильності дитини до матері. Незважаючи на важливість цих досліджень у вивченні проблем прихильності, зауважується, що умови формування прихильності дитини до матері та чинники, що її визначають, поки що не отримали належної уваги від дослідників.

Мета дослідження – полягає у вивченні психологічних особливостей прихильності дітей дошкільного віку до матері з метою розкриття факторів,

що впливають на цей аспект взаємин між дитиною та матір'ю, та виявлення способів підтримки та розвитку позитивного батьківського впливу на психосоціальний розвиток дитини.

Об'єкт дослідження: специфіка взаємин між дітьми дошкільного віку та їхніми матерями.

Предмет дослідження: психологічні особливості прихильності дітей дошкільного віку до матері.

Відповідно до сформульованої мети визначено такі **завдання дослідження:**

1. Провести аналіз психологічних особливостей прихильності дітей дошкільного віку до матері, враховуючи сучасні теоретичні підходи та наукові дослідження.

2. Емпірично дослідити особливості взаємозв'язок між рівнем прихильності дитини до матері та її особливостями ставлення до дитини.

3. Розробити методичні рекомендації супроводу матерів для формування надійної емоційної прихильності у їхніх дітей.

Методи дослідження:

– теоретичні – аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація даних;

– емпіричні: Спостереження за дітьми та проведення бесід з ними, їх батьками та вихователями, разом із використанням різноманітних психодіагностичних методик, таких як методика А. Н. Баркан дослідження прихильності – для визначення особливостей життя дитини у сім'ї, «Шкала типу прихильності» К. Кернс, «Тест-опитувальник батьківського ставлення» О. Я. Варги, В. В. Століна;

– статистичні: використання математично-статистичних методів, зокрема методів первинної математичної обробки.

Теоретичне та практичне значення роботи.

Теоретичне значення роботи полягає у розкритті психологічних особливостей прихильності дітей дошкільного віку до матері. Дослідження

цієї теми сприятиме розумінню механізмів формування прихильності в цьому віковому періоді, виявленню впливу різних чинників на цей процес та визначенню особливостей взаємодії матері та дитини. Відомості, отримані в результаті такого дослідження, можуть стати основою для подальших наукових розвідок у галузі дитячої психології та розвитку педагогічних підходів до роботи з дітьми дошкільного віку.

Практичне значення полягає у можливості використання отриманих результатів для покращення взаємин матері та дитини в процесі виховання та навчання. Розуміння особливостей прихильності дитини до матері дозволить батькам, вихователям та педагогам краще реагувати на потреби та емоційний стан дитини, створювати оптимальні умови для її розвитку та забезпечувати психологічний комфорт у взаємодії з близькими людьми. Також ці знання можуть бути використані для розробки програм та методик раннього втручання в разі виявлення проблем у відносинах матері та дитини.

Експериментальна база дослідження. Емпіричне дослідження було проведено на базі Закладу шкільної освіти № 6 «Казка» загального розвитку Христинівської міської ради Черкаської області, в якому взяли участь 10 дітей віком 5-6 років, 6 дівчаток та 4 хлопчики та їхні матері.

Апробація результатів дослідження.

Результати дослідження були представлені у вигляді доповіді тез на конференції:

Курніцька О. Психологічні особливості прихильності дітей дошкільного віку до матері. *Психологічна допомога особистості у воєнний період : матеріали VII Всеукр. психологічних читань «Удосконалення професійної майстерності майбутніх психологів»*, 2024. Умань. С. 151–152.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, який налічує 41 найменування, та 3-х додатків на 10-х сторінках. Повний обсяг роботи становить 60 сторінок. Обсяг основного тексту складає 46 сторінок і містить 3 таблиці на 3-х сторінках.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ НАУКОВИХ РОЗВІДОК ЕМОЦІЙНОЇ ПРИХИЛЬНОСТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ДО МАТЕРІ

1.1. Аналіз поняття «прихильності» дитини до батьків у сучасній психології розвитку дитини

Взаємини між дітьми та їх батьками є складним психологічним явищем, що формується внаслідок культурно-історичного розвитку суспільства. Цей аспект виявляється досить змінним і підданий впливу суспільних норм і цінностей. Взаємини з батьками є основою для усіх інших соціальних зв'язків дитини, які їй доведеться встановлювати та підтримувати. Тому було проведено значну кількість наукових досліджень, які присвячені аналізу їх психологічного змісту та впливу на психічний розвиток дитини, існують як вітчизняні, так і іноземні, класичні й сучасні дослідження цього явища.

Теорія прихильності Дж. Боулбі надає детальний опис взаємозв'язку між психологічним станом дітей та їх батьків. Згідно з цією теорією, у людини, так само як і у багатьох інших істот, є вроджена «система прихильності», яка активується у випадку зовнішньої або внутрішньої небезпеки. Якщо ця небезпека не зникає сама по собі, активується механізм поведінки прихильності. Маленька дитина звертається до дорослої особи, зазвичай до матері або батька, до яких вона має особливу «прив'язаність». Ці взаємини прихильності включають у себе почуття, очікування та стратегії поведінки дитини, які вона формує на основі взаємодії з основними вихователями. Хоча модель прихильності, яка виражається у взаємодії з цими людьми у перший рік життя дитини, може змінюватися з часом, її основна структура залишається відносно стабільною.

Згідно з Дж. Боулбі, система прихильності є первинною мотиваційною системою, яка закріплена генетично і активується відразу після народження через взаємодію зі значущою особою, забезпечуючи виживання дитини.

Одним із ключових чинників у цьому процесі є гормон окситоцин. Окситоцин відповідає за скорочення матки під час пологів та надходження молока від молочних залоз до сосків. Цей гормон формується під час вагітності перед пологами і може сприяти розвитку прихильності матері до ембріона та дитини. Після народження окситоцин стимулює бажання матері та дитини бути поруч один з одним, а також викликає відчуття близькості та розслаблення як у матері, так і у дитини. Важливість «чутливої поведінки» значущого дорослого полягає в його здатності розпізнати сигнали, що видає дитина (наприклад, її плач), правильно їх інтерпретувати (наприклад, розуміти, що це сигнал для близькості та тілесного контакту) та швидко реагувати на них відповідним чином. Це відбувається безліч разів під час різноманітних щоденних взаємодій.

Немовля частіше розвиває стабільну прив'язаність до того важливого дорослого, який чутливо відгукується на його потреби, описані раніше. У випадку, коли ці потреби не задовольняються або задовольняються непостійно, наприклад, через непередбачуваність у відповідях на сигнали або відмову, що призводить до стресу, може виникнути нестабільна прив'язаність. Якщо основний дорослий відсутній в момент небезпеки або якщо дитину розлучають з ним, немовля може реагувати горем, плачем і почати активно шукати свого значущого дорослого. Протягом першого року життя немовля формує ієрархію різних важливих осіб, до яких воно звертається залежно від їхньої присутності та доступності.

Під час багатьох взаємодійних ситуацій, коли мати і немовля відокремлюються та знову знаходять близькість, немовля формує внутрішні шаблони поведінки та афектів, які пов'язані з ним і з матір'ю, відомі як «внутрішні робочі моделі». Ці шаблони забезпечують передбачуваність у поведінці значущого дорослого та дитини у ситуаціях прив'язаності. Протягом першого року життя дитина приходить до висновку: коли вона опиняється в небезпеці, вона плаче і шукає свого значущого дорослого для надійної та емоційно безпечної підтримки – він доступний та задовольняє її

потреби у прив'язаності з власною унікальною близькістю або віддаленістю, а також широким спектром поведінкових реакцій. Для кожної окремої значущої особи, наприклад, матері та батька, формуються свої власні, індивідуальні робочі моделі.

Початково така робоча модель може бути досить гнучкою, але з часом, по мірі розвитку, вона стає більш стійкою і перетворюється на психічний образ, відомий як «репрезентація прихильності». Ці робочі моделі та репрезентації можуть бути частково свідомими і частково несвідомими. Легко уявити, що стійка та надійна репрезентація прихильності стає складовою частиною психічної структури, сприяючи психічній стабільності.

Д. Боулбі класифікував чотири основних типи прихильності [21]:

- діти з надійним типом прихильності. У таких дітей яскраво проявляється вияв прихильності як перед першим, так і перед другим розставанням з матір'ю. Вони активно шукають матір, йдуть за нею, виражають свою потребу у її присутності – іноді протягом тривалого часу, а потім відчувають стрес і розпочинають плакати. Повернення матері радісно приймається ними, вони прагнуть отримати утішення, шукають фізичний контакт, але швидко заспокоюються і знову повертаються до звичайної гри.

- діти з ненадійною прихильністю та уникаючою поведінкою не проявляють виразної прихильності після розлучення, показуючи лише мінімальний протест. Зазвичай вони залишаються на місці, продовжуючи грати, хоча можливо з меншим інтересом чи активністю. Іноді можна помітити, що вони слідкують за матір'ю очима, коли вона пішла з приміщення, що свідчить про усвідомлення віддалення матері. Повернення матері сприймаються неактивно і вони виявляють відмову від фізичного контакту та утішення.

- діти з ненадійно-амбівалентною прихильністю відчувають сильний стрес і гірко плачуть після розлучення з матір'ю. Повернення матері не приносить їм заспокоєння. Цим дітям зазвичай потрібно багато часу, щоб повернутися до емоційної стабільності. Коли їх беруть на руки, вони

виражають бажання фізичного контакту та близькості, але одночасно можуть проявляти агресію до матері, наприклад, штовхаючи, б'ючи або відвертаючись [21].

– моделі з ненадійно-дезорганізованою прихильністю. Деякі діти не вписуються ні в одну з раніше згаданих категорій. Ці діти виявляють типові особливості поведінки, які називаються «ненадійно-дезорганізованими/дезорієнтованими». Ця модель дезорганізованої поведінки може бути спостережена як у дітей з трьома основними типами прихильності, так і додатково до них. Навіть діти з надійною прихильністю можуть час від часу проявляти певні форми дезорганізованої поведінки. Наприклад, вони можуть піти до матері, а потім раптово зупинитися, повернутися і втекти, збільшуючи відстань від неї. Їхні рухи можуть замерзнути на середині шляху. Крім того, спостерігаються стереотипні моделі поведінки та рухів. Ці спостереження можна пояснити тим, що система прихильності цих дітей активована, але її прояв не виявляється у постійних і однозначних стратегіях поведінки. Фізіологічні показники стресу в незнайомих ситуаціях у дітей з дезорганізованою моделлю прихильності виявили підвищені значення, подібні до тих, що спостерігалися у дітей з ненадійною прихильністю, що підтверджує їхню приналежність до групи дітей з ненадійними формами прихильності [21].

При вияві надмірної прихильності, діти демонструють екстремальний рівень прив'язаності: вони спокійні та збалансовані лише у присутності значущого дорослого. У незнайомих ситуаціях або з незнайомими людьми вони реагують значно більш обережно і хвилюються, ніж можна було б очікувати, і шукають фізичної близькості до важливого дорослого, навіть у шкільному віці, вимагаючи бути взятими на руки. Вони не проявляють інтересу до дослідження оточуючого середовища або нових іграшок. Навіть коли вони у руках у важливої дорослої особи, вони залишаються напруженими та недовірливими. Розлука з важливим дорослим викликає надмірний емоційний стрес: вони плачуть, перебувають у збудженому стані,

панікують і стають невітшними. Навіть на короткочасні розлуки вони реагують бурхливим опором, захоплюються за важливого дорослого і виражають протест таким голосним криком, що їх важко відокремити від цієї людини. Сам значущий дорослий уникає розлуки, розуміючи з досвіду, наскільки бурхливою може бути емоційна реакція його дитини.

Такий розлад прихильності спостерігається у дітей, чиї матері страждають, наприклад, на тривожний розлад з великим страхом втрат. Для цих матерів їхні діти є важливою емоційною опорою, щоб допомогти їм психічно стабілізуватися. Матері перебувають у панічному страху, коли їхні діти самотійно розлучаються з ними навіть на короткий час. Ця надмірна прив'язаність нагадує поведінку дітей із патерном ненадійно-амбівалентної прихильності. Однак описана ситуація характеризується екстремальними поведінковими реакціями дитини, яких немає у дітей з амбівалентною поведінкою [21].

У молодшому шкільному віці діти, які демонструють надмірну прихильність, зазвичай виявляють спокій та задоволення лише у надзвичайно близькому, майже фізичному контакті зі своїм значущим дорослим або особою, до якої вони відчують прихильність. Здебільшого вони уникають дослідження свого оточення під час гри, часто пропускають дитячий садок або школу і мають обмежений контакт з оточуючими поза сімейним колом. Хоча вони зобов'язані відвідувати школу, батьки цих дітей надмірно захоплені їхньою прихильністю і постійно надають лікарські свідоцтва, що призводить до того, що діти можуть пропускати школу протягом тривалого часу або навіть повністю навчатися вдома під керівництвом батьків чи приватних вчителів. У такому типі хворобливої прихильності страх від розлучення та втрати значущого дорослого проявляється у великій ступені загального панічного характеру, з постійним прагненням до близькості і фізичного контакту («чіпляння»), навіть у дітей старшого віку. Вони демонструють значно сильніший страх і більш виражене прагнення до близькості, ніж, наприклад, діти з діагнозом «страх розлуки» (МКБ - 10

F93.0). Під час цього розладу прихильності діти надмірно чіпляються за дорослих і активно шукають заспокоєння, навіть у власному домі, зокрема, контактуючи з людиною, до якої вони відчувають прихильність, тоді як діти з «страхом розставання», як правило, переживають страх перед майбутніми розлуками, які можуть з'явитися, але вони відчувають себе комфортно в знайомих умовах і не демонструють тривогу.

Загальним аспектом у всіх розладах прихильності є те, що ранні потреби у близькості та захисті в небезпечних ситуаціях, а також активація прихильності у страхітливих ситуаціях, були недостатньо чи некоректно задоволені або отримували суперечливу відповідь від значущого дорослого. Ці комунікаційні ситуації часто виникають у випадках численних раптових розставань дитини зі значущими дорослими, таких як випадки дітей, які вирости в дитячих будинках, у дітей з психічно хворих батьків або в умовах значних соціальних труднощів та надмірного стресу, які спіткали батьків (наприклад, бідність або втрата роботи) [21].

М. Ейнсворт, яка працювала під керівництвом Д. Боулбі на початку своєї кар'єри, розпочала свої дослідження прихильності у 1953 році в Уганді. У своєму дослідженні вона виявила очевидні різниці взаємодії матері та дитини. М. Ейнсворт класифікувала ці різні патерни прихильності на три типи дитячих уподобань: безпечна прихильність, небезпечна прихильність та відсутність прихильності. Дослідниця виявила сильну взаємозв'язок між надійною прихильністю та материнською чутливістю. Матері, які були чутливі до потреб своїх дітей, показували високий рівень співробітництва з ними. Вони мали здатність спонтанно реагувати на потреби своїх малюків і навіть могли надати детальні описи їхньої поведінки. З іншого боку, матері, які були байдужими до потреб своїх дітей, часто не помічали тонких нюансів їхньої поведінки [13].

В дослідженнях К. Кернс зазначається, що люди, які в дитинстві мали безпечну прихильність, з великою ймовірністю рано відчували себе соціально компетентними та привабливими, переконані, що світ є безпечним

місцем, а інші люди – надійними. Ці переконання залишалися з ними протягом усього життя. З іншого боку, люди, які не мали надійної прихильності з боку батьків у дитинстві, швидше мали інший погляд на себе і світ, а також мали зовсім інший набір переконань та очікувань. Такі люди можуть вважати себе негідними кохання, бачити світ як непередбачуваний, інших людей – як ненадійними, і бути дуже занепокоєними або пізніше уникати близьких стосунків [40].

Отже, значущий дорослий повинен не лише уникати створення фрустрацій, але й регулювати рівень навантаження стимулами, такими як інформація, їжа, емоції та інші, враховуючи індивідуальні можливості своєї дитини управляти фрустраційною тривогою. При належному виконанні матер'ю своїх функцій в дитини формується збалансована активність, що сприяє розвитку дослідницької діяльності.

Дослідницька активність виступає ще одним регулятором фрустраційної тривоги. Ця регуляція відбувається за рахунок позитивних емоцій, інтересу та цікавості, а також за рахунок зростання компетентності, що виявляється у спільній ігровій діяльності з дорослим. При адекватному розвитку взаємодії матері та дитини дослідження під час спільної гри поширюється, спілкування та вивчення довкілля доповнюють один одного. В результаті дитина використовує обидва ці механізми для зняття напруги, і в разі короткочасної розлуки з матер'ю може переносити тривогу сепарації шляхом самостійної гри. Такий адаптивний підхід до використання різних механізмів втіхи і зняття напруги в різних ситуаціях, що викликають тривогу і напругу, дозволяє дитині успішно розвиватися і формувати безпечну прихильність до матері.

У випадку, коли мати не забезпечує дитину якісним спілкуванням і не допомагає стабілізувати фрустраційну тривогу, розвиток дитини може пройти за зовсім іншим сценарієм. Дитина може почати уникати нових вражень і відмовлятися від спілкування, щоб уникнути ще більшого зростання фрустраційної напруги. Такий підхід дозволяє їй використовувати

дослідження як основний засіб зняття напруги і невизначеності. Ця стратегія дозволяє досягти певної стабільності у відносно стабільному середовищі, але не забезпечує повністю подолання тривоги і напруги.

Діти, чії матері використовують спілкування, але не організують якісну гру для зменшення фрустраційної тривоги, використовують зовсім іншу стратегію розвитку. У них не формується дослідницька діяльність, і для зниження внутрішньої напруги вони опираються на присутність матері. Спілкування і взаємодія з матір'ю стають єдиним механізмом регулювання фрустраційної тривоги. У випадку розлуки або ситуацій, коли мати неефективно знімає напругу дитини, вона може використовувати дезадаптивні способи зняття напруги, такі як деструктивна діяльність або аутоагресія. За зростання і розвитку дитини внутрішня напруга збільшується, і вона стає все більш залежною від взаємодії зі значущим дорослим. Процес сепарації у дитинстві не завершується, і дитина не розвиває необхідну автономію. Вибір стратегій адаптації дитиною впливає на діапазон і ефективність методів, які надає мати для подолання навантаження, що викликається фрустраційною тривогою [6].

Взаємодія між дитиною і дорослим має вирішальне значення для якості прихильності дитини. Дорослий, який адаптується та відповідає на потреби в прихильності, стає надійною опорою для дитини під час її дослідницької поведінки. У той час як дорослий, який дистанціюється, стає для дитини ненадійним. Тривала розлука з матір'ю у ранньому дитинстві супроводжується інтенсивною тривогою від розлуки. Фактична втрата матері дитиною переживається як гострий траур з типовими стадіями протесту, відчаю та відчуження [18].

Р. Шеффер виділив декілька стадій у розвитку прихильності, що були виявлені в подальших дослідженнях [19]:

1. Антисоціальна стадія (0-6 тижнів): На цій стадії немовля демонструє одиничну реакцію, часто виражену у протесті.

2. Стадія недиференційованої прихильності (6 тижнів – 7 місяців): Протягом цього періоду малюк знаходиться з задоволенням у компанії дорослих і заспокоюється, коли його обнімають.

3. Стадія диференційованої прихильності (7-9 місяців): На цьому етапі дитина починає відчувати занепокоєння і нудьгу при розлуці з матір'ю. Також з'являється страх перед незнайомими людьми, що свідчить про формування первинної прихильності. Об'єкт первинної прихильності стає відправною точкою для дослідницької діяльності.

4. Множинні стадії прихильності: Незабаром після формування первинної прихильності, зазвичай до матері, таке ж ставлення розвивається і до інших близьких людей (через кілька тижнів). Поступово формується ієрархія об'єктів прихильності, і різні об'єкти використовуються для різних цілей. Наприклад, більшість дітей прив'язуються до матері, коли вони тривожні, але вважають за краще грати з батьком.

Психологічна прихильність до матері є емоційним зв'язком, що формується між матір'ю та дитиною на основі тривалих стосунків. Вона відзначається стійкими та насиченими емоціями, що ґрунтуються на задоволенні таких потреб, як турбота, розуміння та підтримка. Прихильність до матері виникає у віці до трьох років і пов'язана з загальним емоційним розвитком у домашньому середовищі. Ця модель прихильності містить фіксовані уявлення про ролі батьків і дитини в їх взаємодії, і в умовах стресу або конфлікту психологічні захисти стають основною стратегією обробки цієї інформації. Початково психологічні захисти можуть розвиватися як засіб внутрішньої адаптації, що може впливати на зовнішню соціально-психологічну адаптацію або дезадаптацію, залежно від гнучкості та інтенсивності використовуваних механізмів [6].

Таким чином, можна зробити висновок, що прихильність часто пов'язана з емоційними труднощами, такими як дефіцит уваги, недовіра, труднощі в розумінні, страх відчуженості та імпульсивність, що може виникати через батьківську «недоступність» або відсутність позитивного

спілкування. Ці фактори можуть впливати на розвиток тривожних станів у дитини. Враховуючи значний вплив типу прихильності на емоційно-особистісний, комунікативний і навіть пізнавальний розвиток дитини, можна припустити, що тип прихильності визначає своєрідність усієї траєкторії особистісного розвитку.

1.2. Соціально-емоційна роль материнської фігури у психоаналізі

Положення психологічних теорій, які були розроблені в глибинно-орієнтованій парадигмі, мають значний вплив на формування уявлень про соціально-емоційний розвиток дитини у взаєминах з матір'ю. Ці теорії містять різні концепції про роль матері та особливості її взаємин з дитиною на ранніх етапах особистісного розвитку. У цій частині розділу ми зробимо короткий огляд уявлень про первинні об'єктні стосунки дитини з матір'ю, які містяться в класичному психоаналізі та психоаналітичних теоріях дитячого розвитку.

За З. Фройдом, сприйняття важливості інших людей у ранньому дитинстві та невдачі у взаємодії з ними мають велике значення для формування психічної структури особистості. У перші роки життя зовнішні об'єкти сприймаються виключно як засіб для задоволення власних потягів та зниження напруги. На ранніх етапах розвитку дитина стає залежною від об'єктів, які задовольняють її бажання. Ці об'єкти можуть включати материнські груди, матір або інших значущих людей. Згідно з топографічною моделлю З. Фрейда, травматичний досвід у взаємодії з об'єктом може мати патологічний вплив. Він показав, як несвідомі бажання і фантазії можуть перетворювати нейтральні відносини з об'єктом на негативні, що залишаються тривожними та руйнівними спогадами [1; 10]. У структурній теорії З. Фрейда виділявся важливий аспект: ідентифікація з об'єктом відігравала ключову роль у формуванні структур Его і Супер-Его людини.

У рамках психоаналізу М. Кляйн приділяла особливу увагу раннім об'єктивним відносинам. Починаючи з кінця 20-х років, вона досліджувала ранньо інтеріоризовані об'єктивні відносини і їх вплив на формування психічних структур і різні типи внутрішніх конфліктів. Кляйн пов'язувала психоаналітичну теорію інстинктів, зокрема вроджений інстинкт агресії, з її сформульованою теорією ранніх об'єктивних відносин і ранніх констеляцій захисних процесів, таких як розщеплення і проєктивна ідентифікація [34].

Під впливом М. Кляйн деякі автори, особливо Фейрберн і Віннікотт, значно розширили теорію і клініку об'єктивних відносин. Фейрберн провів критичний аналіз фрейдистської теорії інстинктів, переформулювавши її і стверджуючи, що дитина з самого народження є «шукаючим об'єктом». Він критикував класичну теорію лібідо та концепцію ерогенних зон, вказуючи, що Фрейд описав не справжні потреби, а форми поведінки з об'єктами. Фейрберн приділяв другорядну роль ерогенним зонам у задоволенні потреб, підкреслюючи значення встановлення об'єктивних відносин для задоволення справжніх потреб. Ця концепція «встановлення відносин з іншими» була подальше розвинута і теоретично обґрунтована іншими авторами, які переглянули теорію інстинктів Фрейда і його концепцію первинного нарцисизму [1].

Ключове поняття у концепції Балінта – це первиннооб'єктивна любов. Для нього розвиток об'єктивних відносин ідентичний з розвитком любові; їх слід розглядати окремо від розвитку сексуальних цілей і часткових бажань. Крім того, Балінт стверджує (у відміну від класичного аналітичного розуміння нарцисистичної стадії), що об'єктивні відносини з самого початку супроводжують психічний розвиток, вирішально визначають і структурують його. Відносини між матір'ю і дитиною розуміються як взаємодія, що базується на лібідозній рівності, і діаду «мати-дитина» можна вважати первинно нарцисистичною. Це визначення подолає монадологічний підхід до розуміння поведінки і генезису особистості, а основу всіх психоаналітичних досліджень ставить вивчення міжособистісної динаміки [1].

О. Кернберг висловив гіпотезу, що сильна прихильність до руйнівної матері може бути основною причиною закріплення на травматичних відносинах з нею, яку сприймають як абсолютно погану або абсолютно хорошу. Руйнівна реакція на цю погану фігуру зорієнтована на магичне відновлення абсолютно хорошого, проте процес помсти може призвести до руйнування самої здатності особистості до встановлення відносин з об'єктом. Це перетворення проявляється не лише в ідентифікації з матір'ю, але і в співпереживанні її відносин, коли ненависть до матері, як до переслідувача, що завдає болю і безсилля, перетворюється на ідентифікацію з нею як з жорстоким, всемогутнім та руйнівним об'єктом. Також виникає потреба в пошуках інших об'єктів, на які проектується атаковане, зневажене та принижене «Я». При ідентифікації як з страждаючим «Я», так і з садистським об'єктом, суб'єкт виявляється поглиненим всепоглинаючою агресією цих взаємин [30].

Неоднозначна та несподівана поведінка матері підживлює психопатичну складову спектру ненависті, що дозволяє тлумачити її дії як відступ від потенційно доброго об'єкта, який, отже, стає непередбачувано та всебічно поганим. Ідентифікація з об'єктом, який вчинив зраду, веде до мстивого руйнування всіх об'єктних відносин. Найскладніша психопатологічна прихильність була спостережена у немовлят, чії матері виявляли відторгнення, насильство, хаос та надмірну стимуляцію, що поєднувалося з хронічною фрустрацією [30].

М. Кляйн та У. Біон відзначили, що успішний розвиток дитини залежить від матері, яка повинна вміти внутрішньо прийняти агресивні емоції, спроектовані на неї дитиною, розуміти їх і відповідати на них, як вербально, так і невербально. Ця взаємодія повинна відбуватися в м'якій та відповідній формі, враховуючи вікові особливості дитини. У своїй концепції Біон описує цю здатність матері як «функцію контейнування». Згідно з моделлю контейнування У. Біона, дитина внутрішньо усвідомлює цю

функцію трансформації, яку виконує особа, яка дбає про неї, і відтак набуває здатності управляти власними негативними емоціями [17].

Д. Віннікотт вважав, що відносини між матір'ю та дитиною розпочинаються ще в утробі і мають переважно фізичний характер, тоді як розвиток символічної функції відбувається у «перехідному просторі» між дитиною та доглядачем. Віннікотт сформулював три умови, які забезпечують цей процес: відчуття безпеки, пов'язане зі сприйняттям внутрішнього світу; можливість немовляти свідомо регулювати догляд за зовнішніми подіями; можливість породжувати спонтанні креативні акти [41].

М. Малер вважала, що відносини між матір'ю та дитиною є складним процесом, в якому виявляються протилежні прагнення: потреба в прихильності до матері та потреба в самостійності дитини. У своїй теорії вона описувала внутрішній психологічний процес, який дозволяє дитині навчитися функціонувати незалежно. З часом дитина розвивається від залежності від матері до самостійності, але при цьому зберігає зв'язок з нею. Зростання стійкості внутрішніх структур сприяє розвитку здорових відносин дитини з оточуючими. Глибше сприйняття та відкритість з боку матері є важливими факторами для формування психологічних основ, які дозволяють дитині емоційно розвиватися самостійно [33].

Розвиток теорії об'єктних стосунків був розширений через концепцію первинної любові М. Балінта. Він описав найперші форми об'єктних стосунків як «первинну любов» або «прототип любові». За словами Балінта, ембріон інтенсивно катексує своє оточення, хоча воно ще не визначене об'єктами і, можливо, не має структури. На цій стадії відносини в діаді мати-дитина характеризуються гармонійним змішенням та взаємопроникненням, вказуючи на сильну прихильність до оточення. Однак народження травматизує це оточення і змушує дитину адаптуватися до нових умов. Далі, якщо турбота про дитину не дефіцитна, первинний катексис може бути збережений. Балінт також визначає два типи взаємодії матері та дитини, що проявляються в дорослому житті. Перший тип – «окнофілія», де особа

відчувається безпечною лише в близькості до іншої людини, схоже на поведінку прихильності. Другий тип - «філобатизм», де людина шукає відстань від інших, щоб уникнути наближення, але відчуває сильну тугу за стосунками [15].

За психологією самості від Х. Кохута, головна роль ідеалізованого імаго батьків полягає в тому, щоб захищати немовляти від перевантаження подразниками та емоціями. Це ідеалізоване уявлення про батьків можна порівняти з першочерговим об'єктом прихильності з теорії прихильності. Наприклад, коли система прихильності активована, а мати спрямована емпатійно на потреби дитини, розпізнає їх, пошановує і відповідає на них, дитина відчуває себе безпечною та впевненою. Тільки коли об'єкти самості адекватно виконують свої функції у взаємодії з дитиною на кожному етапі розвитку, можна очікувати формування зрілої, стійкої самості. В разі недоліків у функціонуванні об'єкту самості, самостість може мати пошкоджену структуру [32].

Основним спільним положенням теорії об'єктних стосунків та теорії прихильності є твердження про те, що головною потребою особистості є потреба у стосунках, а не у задоволенні інстинктів. Розуміння поведінки людини можливе лише в контексті соціального середовища, при цьому внутрішнє відчуття близькості формується на основі досвіду взаємодії з опікункою або доглядачем.

А. Фройд, яка є засновницею Его-психології, в своїх дослідженнях про вплив сепарації на дітей під час війни, явно описала форми поведінки прихильності. Вона вказувала на те, що маленькі діти, відокремлені від своїх матерів, вже на ранніх етапах свого розвитку проявляють ознаки дисгармонії, які частково можна пояснити порушенням звичайного порядку речей і частково – втратою специфічної близькості з матір'ю [27].

На основі широкого досвіду спостережень материнсько-дитячої взаємодії, Шпітц приходять до висновку, що процес формування об'єктних стосунків починається з передоб'єктної стадії і переходить до фази власного

лібідозного об'єкту. Він вважав, що здатність розрізняти обличчя матері, її голос та запах виникає вже у перші години життя, а не в другому півроці, як він раніше припускав. Цей процес відбувається на біологічному рівні, тоді як когнітивне розділення на «своє» і «чуже» пов'язане з кризою восьмимісячних дітей. Таким чином, відразу після народження можна говорити про передвісників об'єктів, а фазу безоб'єктної стадії можна перенести на внутрішньоутробний період. Однак розвиток відбувається по різних лініях – біологічній і когнітивній – які взаємодіють, утворюючи психічні навички, такі як «тривога восьмимісячних дітей». Шпітц підкреслював, що найближче оточення сприяє розвитку вроджених здібностей та сприйняття, поведінки та знань дитини, зокрема, він акцентував увагу на ролі взаємодії матері та немовляти у розвитку саморегуляції [36].

За Е. Еріксоном, мати виступає як основа для формування у дитини ставлення до людей та довіри до навколишнього світу. Мати, безсумнівно, створює «поле любові», що сприяє розвитку креативності. Однією з унікальних особливостей взаємин матері та маленької дитини є те, що вони сприяють структуризації психіки дитини та формуванню її суб'єктивного досвіду. Для повноцінного розвитку дитини, безумовно, необхідно мати можливість виражати сильні почуття, такі як лють, ненависть і розчарування, поряд із любов'ю до батьків. Зона інтимності дитини формується завдяки «насиченню» емоційними стосунками з матір'ю. Саме через ці стосунки вона отримує безцінний досвід довіри та безпеки, вчиться будувати і зберігати контакти з близькими людьми. Якщо дитина не отримує достатнього емоційного досвіду у взаємодії з матір'ю, вона не зможе розвивати в собі автономність [24].

На основі результатів своїх досліджень, Дж. Боулбі розробив теорію прихильності, яка ґрунтується на уявленні про емоційний зв'язок як головну потребу особистості. Хоча дитина, що зростає, має вроджену здатність до формування прихильностей, характер цих зв'язків і їх розвиток залежать від оточення, в якому вона знаходиться. Прихильність розглядається як

вроджена інстинктивна система реакцій і основний мотиватор людської поведінки. До віку семи-восьми місяців дитина формує міцну емоційно забарвлену прихильність до матері через взаємодію та зворотний зв'язок. При цьому прихильність може виявлятися у будь-якій формі поведінки, яка виражає бажання зберігати близькість з певною особою, якій віддається перевага [18].

Дослідження М. Ейнсворт, яка була членом дослідницької групи під керівництвом Дж. Боулбі, зробило значний внесок у розуміння природи прихильності. В результаті її експериментальних досліджень про дитячо-батьківську прихильність було отримано об'єктивні дані. Діти були поділені на три групи відповідно до їхніх реакцій, що дозволило виокремити різні типи прихильності. Ці типи включали надійний, амбівалентний і уникаючий. Пізніше було визначено ще один тип прихильності – дезорганізований.

Під час дослідження поведінки матерів, які забезпечували догляд за дітьми, були відкриті специфічні стилі поведінки, які мали зв'язок з типом прихильності дитини. Матері, які мали дітей з надійною прихильністю, демонстрували чутливість до потреб своєї дитини та уважно реагували на її сигнали, активно підтримуючи її діяльність. Поведінка матерів дітей з уникаючою прихильністю характеризувалася вимогливістю, емоційною холодністю та недостатньою увагою до потреб дитини. Матері дітей з амбівалентною прихильністю проявляли непослідовність та непередбачуваність у своїй поведінці. Це свідчить про те, що сила та якість прихильності значною мірою залежать від ставлення батьків до своєї дитини та якості їхньої взаємодії з нею. Ці висновки послужили основою для розробки концепції чутливості М. Ейнсворт, яка стверджує, що чуйність батька або матері грає ключову роль у формуванні типу прихильності дитини. Вона визначає «чуйність» як здатність батька чи матері розуміти сигнали своєї дитини через свої емоції та готовність сприймати їх у невикривленому вигляді. М. Ейнсворт пропонує різні моделі «умов чутливої поведінки» [21]:

1. Згідно з автором, важливо, щоб мати уважно реагувала на сигнали, які надсилає дитина. Неуважне ставлення матері до своєї дитини часто виникає через власні потреби та стан матері.

2. Важливо, щоб мати адекватно розуміла поведінку своєї дитини, що вказує на сигнали. Інколи неправильне розуміння виникає через незадоволені потреби матері та її проєкції цих потреб на дитину.

3. Від матері також вимагається адекватна реакція на сигнали, які надсилає дитина. Важливо уникати ситуацій, коли дитина стикається з фрустрацією через недостатню або надмірну стимуляцію.

Проведений аналіз теорій дозволяє зробити наступний висновок: відмінності між психодинамічно орієнтованими школами (такими як класичний психоаналіз, теорії об'єктних відносин, его-психологія) і теорією прихильності полягають у тому, що перші базуються на теорії потягів, у той час як теорія прихильності, навпаки, ґрунтується на теорії мотиваційних систем, що була особливо детально розроблена Дж. Боулбі.

Психодинамічні теорії передбачають, що у відносинах матері і дитини спостерігається стан недиференційованої матриці, де переважають процеси злиття, і самість і об'єкт ще не розрізняються. Протягом подальшого розвитку дитини представники самості та дитини повинні вирізнитися інтрапсихічно з цієї матриці, щоб можливими стали психічне відокремлення та індивідуалізація.

Згідно з М. Балінтом, перед народженням вже існує найбільш рання стадія об'єктних стосунків. Навіть до появи на світ, дитина переживає взаємопроникнення з довкіллям і самістю, в якій виявляється прихильність. Таким чином, при народженні дитина вже знаходиться у стані прихильності, і лише навколишнє середовище визначає, як цей феномен розвиватиметься на подальших етапах її розвитку.

Навпаки, відповідно до Дж. Боулбі, новонароджений із самого початку чітко сприймає як матір, так і самого себе як окремих індивідів. Початковий симбіоз матері і дитини не створює прихильності відразу. Замість цього,

прихильність між дитиною та близьким дорослим, який опікується або доглядає, поступово розвивається протягом першого року життя дитини. Цей процес може призвести до формування різних моделей прихильності.

Аналіз теорій психоаналітичних розвитку, що глибоко вивчають психічні процеси, вказує на те, що прихильність дитини до матері є взаємною взаємодією, що в результаті формує готовність емоційно реагувати на матір та її образ. Спочатку ця форма соціальної поведінки спрямована на матір. Поступово прихильність стає базовою соціальною установкою щодо матері, а також проявляється в інших соціальних взаємодіях. Таким чином, прихильність є першим кроком у соціалізації та важливим фактором, що впливає на цей процес.

1.3. Вплив прихильності до матері на соціально-психологічний розвиток дитини дошкільного віку

Основні ідеї теорії прихильності, розробленої Дж. Боулбі та М. Ейнсворт, акцентують увагу на досвіді взаємин, набутому у ранньому дитинстві. Ці взаємини значно визначаються характером прихильності до близької особи. Основна роль об'єкта прихильності полягає в забезпеченні захисту та відчуття безпеки. Таким чином, наявність прихильності виступає як необхідна умова для дослідницької поведінки та когнітивного розвитку дитини [19].

Л. В. Жихарева висловлює думку, що в дошкільному віці доросла особа стає для дитини не лише джерелом соціального вивчення та моделлю поведінки в різних ситуаціях, але й сприймається як цілісна особистість. У цьому віці зростає потреба дитини в спілкуванні з дорослими, що виявляється у бажанні співчувати та ділитися спільними поглядами.

Поява форми спілкування, що залежить від ситуації та особистості, пов'язана з розвитком більш складних форм рольової гри. Рольова гра в

дошкільному віці виступає основною діяльністю, в процесі якої виникають нові психологічні утворення у дитини. Згідно з термінологією теорії прихильності, провідна діяльність є аналогом поняття дослідницької активності. Таким чином, у процесі дослідницької активності дошкільнята зосереджують більше уваги і краще розуміють взаємини в сім'ї та повсякденну взаємодію з іншими людьми. Це сприяє розвитку мотиваційно-потребової сфери, а також розвитку довільної поведінки та психічних процесів [6].

Активність у дослідженнях у дошкільному віці сприяє подоланню централізації пізнання на себе у дитини та формує основи рефлексивного мислення. В цьому віці діти починають краще розуміти своє місце у соціальних відносинах, навчаються керувати своїми почуттями за прийнятими соціальними стандартами, асимілюють норми, правила та культурні концепції свого суспільства.

Отже, дослідницька активність дитини у дошкільному віці включає провідну (гру) та другорядну (продуктивну, трудову, навчальну) діяльність, які відбуваються відповідно до конкретної соціальної ситуації розвитку. Соціальна ситуація розвитку формується на основі взаємин прихильності між дитиною та близьким дорослим.

У процесі формування прихильності, зокрема, у випадку її надійної форми, створюється образ матері, який допомагає та захищає, сприяє розвитку автономії та самостійності дитини, сприяючи її взаємодії з іншими та дослідницькій активності. Іншими словами, сформований образ значущої особи створює внутрішній ресурс та зміцнює психічну стійкість особистості.

За Дж. Боулбі, мати та немовля утворюють саморегульовальну систему, в якій складові взаємопов'язані. Прихильність між дитиною та матір'ю, в межах цієї системи, відрізняється від простих взаємин, оскільки розглядається як лише частина складної системи стосунків.

Система прихильності є вбудованою первинною мотиваційною системою, яка активується між дитиною та первинним дорослим, який про

неї доглядає, вже з моменту народження дитини, і має завдання забезпечити її виживання [18].

Чуйна поведінка важливого дорослого виявляється у здатності сприймати сигнали, які відправляє дитина (наприклад, її плач), правильно їх розуміти (наприклад, шукати близькості та фізичного контакту) і швидко задовольняти їх потреби. Якщо цього не відбувається, потреби дитини залишаються незадоволені, що може призвести до стресу, відомого як фрустрація. Мати, як найближче соціальне оточення, відіграє роль регулятора цього стресу. Її завдання – зменшити напругу, яка виникає внаслідок стресу, за допомогою емоційного впливу. Водночас вона також має підтримувати певний рівень активності дитини, який необхідний для розвитку нових форм поведінки, враховуючи її здатність впоратися з цими стимулами самостійно або за допомогою дорослого.

Отже, мати повинна не лише уникати ситуацій, які можуть призвести до фрустрації, але й регулювати рівень навантаження стимулами (інформацією, їжею, емоціями тощо), враховуючи індивідуальні можливості своєї дитини у впорядкуванні з фрустраційними ситуаціями. Правильне виконання цих функцій матір'ю сприяє розвитку у дитини збалансованої активності, що сприяє подальшому розвитку її дослідницької діяльності [18].

Дослідницька активність є ще одним механізмом, який регулює тривогу та стрес у дитини. Цей механізм використовує позитивні емоції, інтерес та цікавість, а також розвиток компетентності, яка проявляється під час спільної гри з дорослим. При належній взаємодії матері і дитини, дослідження під час спільної гри розширюється, а спілкування та дослідження докільця доповнюють одне одного. У результаті дитина використовує обидва механізми для зняття стресу. Навіть у разі короткочасної віддаленості від матері, вона може самостійно грати і таким чином подолати тривогу сепарації.

Але якщо мати не забезпечує дитину якісним спілкуванням і не стабілізує фрустраційну тривогу, розвиток дитини відбувається за зовсім

іншим сценарієм. Дитина може почати уникати нових вражень, відмовлятися від спілкування, щоб уникнути подальшого наростання тривожної напруги. Така стратегія дозволяє дитині досягти певної стабільності у відносно стабільному середовищі, але не допомагає повністю подолати тривогу та напругу [18].

Діти, які мають матерів, які спілкуються з ними, але не організують якісні ігри, обирають зовсім іншу стратегію розвитку для зменшення фрустраційної тривоги. У цих випадках дослідницька активність не розвивається, і ці діти використовують присутність матері для зниження внутрішньої напруги. Спілкування і взаємодія з матір'ю є єдиним механізмом регулювання фрустраційної тривоги. У разі розлуки або ситуацій, коли мати не може ефективно знімати напругу дитини, дитина вдається до дезадаптивних методів зняття напруги, таких як деструктивна діяльність або аутоагресія. З ростом і розвитком дитини внутрішня напруга збільшується, і вони стають усе більш залежними від взаємодії зі значущим дорослим. Процес сепарації не відбувається за очікуваним шляхом, і дитина не набуває необхідної автономії.

Отже, вибір стратегій адаптації дитиною залежить від широкого спектру та ефективності запропонованих матір'ю методів подолання навантаження, викликаного фрустраційною тривою. Незважаючи на складність та різноманіття форм взаємодії матері і дитини, кількість можливих варіантів структуризації первинного досвіду є обмеженою. Це підтверджують різноманітні дослідження діадної взаємодії, які представлені в рамках теорії самоорганізації складних систем, і які стверджують, що внутрішня організація учасників взаємодії в діаді мати – дитина обмежує розмаїтість можливих варіантів взаємодії. Враховуючи динаміку біологічного розвитку і дозрівання дитини, а також наявність стереотипів в уявленнях дорослих про її належний розвиток, можна зробити висновок, що інваріантні та ефективні патерни поведінки є обмеженими [18].

Під час численних взаємодійних моментів, коли мати та дитина зазнавали розлуки і потім відновлювали близькість один до одного, дитина у перший рік свого життя формує внутрішні шаблони поведінки і відчуттів, які пов'язані з цими інтера́кціями, відомі як «внутрішні робочі моделі». Згідно з теорією Дж. Боулбі, ці моделі забезпечують передбачуваність у поведінці значущого дорослого та дитини у ситуаціях прихильності.

Набутий досвід взаємодій стає ключовим фактором у формуванні якості прихильності дитини. Дорослий, який відповідає на потребу у прихильності, стає стійкою опорою, до якої дитина звертається після дослідницьких переживань, тоді як відсутність такої близькості може призвести до дистанціювання дорослого і викликати в дитини відчуття ненадійності. Довготривала розлука з матір'ю у ранньому дитинстві часто супроводжується важкими емоційними переживаннями, такими як тривога сепарації. Реальна втрата матері сприймається дитиною як гостре горювання, і вона може пройти через типові фази такого переживання, що включають протест, відчай і відчуження [18].

Аналогічні реакції спостерігаються, коли об'єкт прихильності залишається, але втрачає кохання: «Відторгнення, втрата любові, (наприклад, через народження нової дитини або депресію матері), відчуження одного з батьків від іншого та подібні ситуації – всі вони впливають як загальний фактор у втраті дитиною батька (матері) для любові та прихильності».

Така робоча модель на початку може бути гнучкою, але з часом, з розвитком, стає все більш стійкою, перетворюючись на психічний образ, на так звану репрезентацію прихильності. Робочі моделі і репрезентації можуть бути частково свідомими, але в основному це несвідомий конструкт.

Дж. Боулбі та М. Мейн вказують на необхідність особливої стратегії обробки інформації в умовах стресу та суперечливості. Ця стратегія має забезпечувати психологічний захист, у межах робочої моделі особистості. Внутрішні робочі моделі можуть бути серйозно пошкоджені, коли захисне виключення інформації з свідомості поєднується з відмовою реагувати на

зміни у внутрішньому середовищі. Інформація, що надходить, проходить кілька етапів переробки перед тим, як стати свідомою. На кожному етапі деяка інформація використовується для подальшої обробки, а інша відкидається. Захисне виключення інформації може відбуватися у таких випадках:

- коли батьки не бажають, щоб діти були свідками чогось;
- коли дітям неприйнятна якась поведінка батьків;
- коли діти вчиняють або вважають, що вони вчиняють щось образливе [16; 18].

Хоча такий захист і відгородження дитини від сорому, болю і конфлікту може здаватися цілком обґрунтованим, насправді він ускладнює адаптацію внутрішньої робочої моделі до зовнішньої реальності. Одна частина робочої моделі, що передбачає доступ до свідомості та обговорення, зображає батьків (матір або батька) з позитивного боку, тоді як інша, що базується на виключенні зі свідомості, виявляє неприязнь до батьків та розчарування в них. Інформація може бути отримана з власного досвіду або від інших людей. Серйозний психічний конфлікт виникає, коли інформація з цих двох джерел суперечить одна одній. Це може призвести до приховування епізодів особистого досвіду [16].

Для зменшення тривоги, що виникає внаслідок внутрішнього конфлікту, Я дитини намагається зберегти інтегративність і адаптивність особистості шляхом використання захисних механізмів. Ці захисні механізми є несвідомою реакцією людського Я, яка активізується, коли Я зіштовхується з надмірною активністю, що спричинює небезпеку для нього, та відповідними афектами з боку Воно, Понад-Я або зовнішнього світу [6].

3. Фрейд першим використав термін «психологічний захист» у своїй роботі. У наступних дослідженнях Фройда та інших вчених, що вивчають механізми психологічного захисту, часто відзначається, що ті захисти, які є типовими для особистості в нормальних умовах, можуть закріплюватися та

приймати фіксовану форму під впливом екстремальних, критичних і напружених ситуацій в житті.

Дія захисту, спрямована на зниження тривоги або підвищення самооцінки, базується на захисті «Я» через спотворення процесу відбору та перетворення інформації. Це сприяє підтриманню відповідності між уявленнями особи про навколишній світ, себе та інформацією, що надходить ззовні. Незважаючи на те, що механізми психологічного захисту завжди вважалися природними і важливими для психічного здоров'я кожної особистості, їх вивчення має важливе значення також у контексті психотерапії, оскільки вони коріння в клінічній практиці.

Наприклад, неофрейдистська психотерапія визнає, що психологічний захист необхідний у випадках, коли у суб'єкта виникає почуття власної неповноцінності або загрози цінності та значущості особистості. Персоналістичні теорії розглядають психологічний захист як наслідок конфліктів у структурі «Я». Завершальною метою процесу захисту є досягнення гармонії між реальним сприйняттям та уявленнями особистості про себе та ідеєю «Я» [35].

Найбільш поширеними типами психологічного захисту є: заперечення, раціоналізація, витіснення, проекція, деперсоналізація, відчуження, ідентифікація, компенсація, сублимація, катарсис і регресія. О. Гошовська та Н. Мак-Вільямс використовують різні підходи до класифікації механізмів психологічного захисту особистості. Гошовська виходить з психоаналітичної діагностики та особистісної структури в клінічному контексті для розрізнення типів механізмів психологічного захисту. З іншого боку, Мак-Вільямс розподіляє захисні механізми на два рівні в залежності від їх «примітивності». Первинні механізми є менш розвиненими і можуть суттєво перешкоджати особистості в адекватному сприйнятті реальності. Вторинні механізми вважаються більш розвинутими та менш впливовими на сприйняття реальності [5].

Дж. Боулбі та Т. Бразелтон проводили дослідження реакцій дітей віком 1,5-2 роки на сепарацію від батьків у різні періоди часу. Узагальнений список реакцій виглядає так:

- захисна агресія, яка виражається в спробах покарати матір за її віддалення, з метою зменшення ймовірності повторної розлуки;
- регресія, проявляється у відмові від дорослішання та в нав'язливій аутостимуляції, наприклад, смоктанні або розгойдуванні;
- уникнення батьків, що є захисним механізмом для збереження контролю над поведінкою дитини, але часто є ненадійним та може зазнати збоїв;
- реакція при поверненні додому, коли дитина відчуває тягу до матері, але швидко засвоює переваги опору її ласкам після тривалого очікування та туги за нею, що гіперстимулює материнську поведінку [19].

Незадоволення лише однієї потреби дитини в безпеці може викликати активацію цілого ряду надмірних та неефективних захисних механізмів. Однак важливо розуміти, що задоволення базових психологічних потреб не повністю залежить від самої дитини, оскільки її близькі відіграють ключову роль у задоволенні або незадоволенні цих потреб, зокрема, батьки. Діти сприймають своїх батьків як приклад захисних реакцій, і їхні дії можуть служити моделлю для малюків. Вони спочатку спостерігають і копіюють поведінку батьків, а потім поступово вчаться застосовувати ці захисні механізми у власному житті. Такий процес може впливати на формування їхнього стилю реагування на стрес та труднощі.

Отже, в ході теоретичного аналізу було виявлено, що залученість дитини до матері є взаємним процесом, який сприяє формуванню готовності емоційно реагувати на матір та створює перший шаблон соціальної взаємодії, спрямований на неї. Цей шаблон пізніше стає базовою точкою відліку у взаємодії з матір'ю та впливає на інші соціальні взаємовідносини. Таким чином, прихильність є не лише першим кроком у процесі соціалізації, але й ключовим фактором, що визначає успішність цього процесу.

Взаємодія матері з дитиною сприяє формуванню структури психіки останньої. Внутрішній досвід взаємин є визначальним для якості прихильності дитини до матері і формує основу внутрішньої робочої моделі. Робоча модель представляє собою стабільне внутрішнє уявлення загального досвіду взаємодії з об'єктом прихильності. Цей досвід містить як когнітивні, так і емоційні елементи, які визначають відношення дитини до себе, до об'єкта прихильності та до світу в цілому.

РОЗДІЛ II

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОЇ ПРИХИЛЬНОСТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ДО МАТЕРІ

2.1. Психодіагностичні методики, хід та організація дослідження особливостей емоційної прихильності дітей дошкільного віку до матері

Для досягнення мети дослідження було здійснено аналіз наукових джерел з використанням різноманітних теоретичних підходів, таких як аналіз, синтез, порівняння та узагальнення. Після цього проведено емпіричне дослідження на базі Закладу шкільної освіти № 6 «Казка» загального розвитку Христинівської міської ради Черкаської області, в якому взяли участь 10 дітей віком 5-6 років, 6 дівчаток та 4 хлопчики та їхні матері.

Методика вивчення прихильності дитини до матері включала наступні етапи: спостереження за дітьми та проведення бесід з ними, їх батьками та вихователями, разом із використанням різноманітних психодіагностичних методик, таких як методика А. Н. Баркан дослідження прихильності – для визначення особливостей життя дитини у сім'ї, «Шкала типу прихильності» К. Кернса для встановлення типу емоційної прихильності, «Тест-опитувальник батьківського ставлення» О. Я. Варги, В. В. Століна.

Ми здійснили цілеспрямоване спостереження за взаємодією матері та дитини під час спільної прогулянки, що тривала пів години. Використання методу цілеспрямованого спостереження було обумовлене положеннями теорії прихильності, яка стверджує, що активність дитини у досліді відображає якісний зміст внутрішньої робочої моделі її прихильності до матері. Цікавою особливістю є те, що різні форми репрезентації прихильності проявляються через різну активність дитини під час спостережень.

Форми вияву поведінки, що свідчать про прихильність, на початковому етапі включають сигнальну поведінку, коли мати знаходиться поряд з дитиною, та поведінку наближення, коли дитина прагне бути біля матері. До

сигнальної поведінки відносяться плач, виклики, посмішки, лепет, а також різні жести, такі як простягнуті руки. Поведінка наближення означає саме наближення до матері, пошук її та слідування за нею, а також чіпляння і смоктання, не зумовлене насиченням, але спрямоване на отримання близькості і фізичного контакту з матір'ю.

Інтенсивність прихильної поведінки може коливатися від дуже низької до дуже високої. При низькій інтенсивності дитина періодично стежить за місцезнаходженням матері під час гри, і для припинення цієї поведінки дитині досить побачити або почути голос матері. При високій інтенсивності прихильної поведінки дитина задовольняється лише фізичним контактом з матір'ю.

Для аналізу особливостей життя дитини у сім'ї ми використали шкалу прихильності дитини до членів своєї сім'ї, розроблену А. Баркан (Додаток А).

Під час вибору відповідей на шкалі дитина має обрати тільки одну відповідь на кожне запитання. Після того, як дитина відповість на всі 10 питань, проводиться підрахунок загальної кількості вибору для кожного члена сім'ї. Зазвичай, член сім'ї, який набрав найбільшу кількість балів, є тим, до кого дитина виявляє найбільшу прихильність. Член сім'ї, що отримав найменшу кількість балів, часто стає джерелом дискомфорту для дитини в родині. У випадку, коли різні дорослі отримали однакову кількість виборів, можна припустити, що у дитини сформувалася множинна прихильність до близьких дорослих.

Як відомо, методика М. Ейнсворт призначена для визначення особливостей та рівня прихильності дитини до матері, аналізуючи її поведінку в новій ситуації, особливо після короткочасної розлуки та зустрічі з незнайомим дорослим. Цей підхід є стандартним для дослідження прихильності дітей у ранньому віці. Проте, у дошкільному віці спостереження за реальною поведінкою в таких ситуаціях втрачає свою діагностичну вагу. В той же час, завдяки розвитку мислення, пам'яті та мови,

можна досліджувати накопичений досвід емоційних та поведінкових взаємин з матір'ю через сприйняття та описи ситуацій тривалої розлуки з нею. Таким чином, ідея оцінки прихильності дитини може базуватися на її сприйнятті та описі таких ситуацій.

Шкала К. Кернс на визначення надійності прихильності дитини до батьків (The Kerns Security Scale – KSS).

К. Кернс розробила опитувальник з метою визначення ставлення дитини до своєї матері (або значущого дорослого) та їх взаємин з батьками. Цей інструмент призначений для оцінки чутливості дитини до доступності батьків, їхньої надійності та ступеня захищеності, яку вони відчують. Опитувальник складається з 15 питань, які поділені на три групи:

- Перша група містить твердження, що оцінюють чутливість та доступність батьків, наприклад, чи впевнена дитина, що може звернутися до них у потрібний момент і отримати допомогу.

- Друга група містить твердження, спрямовані на визначення того, наскільки дитина шукає підтримку у батьків у ситуаціях стресу, неприємностей або прикрощів.

- Третя група оцінює бажання дитини до відкритого спілкування з батьком, бажання поділитися своїми почуттями та думками.

Процедура дослідження включає в себе використання опитувальника, розробленого К. Кернс, який складається з 15 парних тверджень. Дитина має обрати одне з тверджень у кожній парі як те, що відповідає її поглядам. Після цього проводиться уточнення індивідуального смислу вибраної дитиною відповіді: психолог запитує дитину, наскільки точно ця відповідь відповідає її поглядам – чи вона є дуже точною, чи не цілком, чи завжди правильною, чи лише в певних ситуаціях.

Отже, дитині не потрібно прямо відповідати на складні запитання, які потребують великої відвертості і виявлення особистих почуттів, наприклад, чи вона довіряє своїй матері і наскільки вона розраховує на допомогу та підтримку. Використання проєктивної форми вираження дозволяє отримати

значні переваги, так як фактично виключає можливість ухилення від відповіді та зменшує вплив соціальної бажаності.

Загалом, процедура проводиться у формі напівстандартизованої розмови, яка дозволяє дитині висловлювати свої думки. Це може займати від 10 до 20 хвилин залежно від індивідуальних особливостей дитини, таких як схильність до спонтанних коментарів. Ці коментарі зазвичай становлять цінний якісний додаток до кількісних даних методики й обов'язково фіксуються в протоколі.

Кожне запитання в опитувальнику оцінюється від 1 до 4 балів, враховуючи рівень психологічної захищеності та близькості до батьків, виявлений дитиною. Найбільш позитивна відповідь оцінюється 4 балами, найменш позитивна – 1 балом, тоді як проміжні варіанти отримують 3 і 2 бали відповідно. Сума всіх балів обчислюється, і середнє арифметичне значення використовується як індекс ступеня надійності прихильності для кожної дитини.

Результати інтерпретуються, розподіляючи їх на дві категорії: дітей з надійною (безпечною) та ненадійною прихильністю. В даній вибірці показники ступеня надійності прихильності розділені таким чином: значення до 3,3 вказують на ненадійну прихильність до матері, а значення більше 3,3 – на безпечну (надійну) прихильність.

Однак методика має важливе обмеження: вона концентрується на кількісному аспекті оцінки прихильності, а не на її якісному аспекті. Це означає, що методика дозволяє визначити ступінь надійності прихильності, але не розрізняє різні типи такої прихильності. Таким чином, на основі Шкали К. Кернс неможливо відрізнити різні типи ненадійної прихильності дітей, такі як уникаючий, амбівалентний і дезорганізований [4].

Характеристиками усвідомленого спектру батьківських відносин виявились особливості батьківського ставлення, що були досліджені за допомогою однойменного опитувальника, розробленого В.В. Століним і А.Я. Варгою. Автори цієї методики розглядають батьківське ставлення до своєї

дитини як складну систему різноманітних емоцій, взаємодій та сприйняття особливостей характеру та особистості дитини. Зокрема, методика більш уважно спрямована на вивчення особливостей материнської позиції щодо конкретної дитини. Опитувальник включає у себе твердження, такі як «Я прагну виконати всі прохання моєї дитини» чи «Я часто помічаю у собі вороже ставлення до своєї дитини» та інші. Ця методика, можна сказати, досліджує індивідуальний досвід батьків у вихованні конкретної дитини.

Опитувальник складається із 61 запитання, які відображають п'ять основних аспектів:

- Прийняття – відторгнення щодо дитини. Ця шкала оцінює загальні емоційні настрої: позитивне (прийняття) або негативне (відторгнення) ставлення до дитини.

- Співпраця. Ця шкала відображає бажання дорослих співпрацювати з дитиною, проявляти зацікавленість та брати участь у її справах.

- Симбіоз. Запитання цієї шкали спрямовані на виявлення того, чи налаштований дорослий на об'єднання з дитиною або він віддає перевагу збереженню психологічної відстані між ними.

- Авторитарний контроль. Ця шкала визначає, наскільки дорослі контролюють поведінку дитини та як демократичні або авторитарні вони в стосунках з нею.

- Сприйняття дитинства. Ця шкала показує, як дорослі ставляться до здібностей, характеру, успіхів та невдач дитини.

Отже на етапі емпіричного дослідження були використані такі методики: методика А.Н.Баркан дослідження прихильності – для визначення особливостей життя дитини у сім'ї, «Шкала типу прихильності» К. Кернс, «Тест-опитувальник батьківського ставлення» О.Я. Варги, В.В. Століна.

2.2. Психологічний аналіз особливостей прихильності дітей дошкільного віку до матері

У нашому дослідженні індикатором прихильності дитини до матері послужили параметри, що лежать в основі класифікації М. Ейнсворта, а саме: надійна, унікаюча, амбівалентна та дезорганізована позиція матері.

Результати дослідження за шкалою прихильності дитини до членів своєї родини (А. Баркан) представлено у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Аналіз прихильності дітей дошкільного віку до членів своєї родини (%)

Члени родини	Мати	Множинна прихильність	Інші члени родини
Дитина	30	10	60

Відповідно до результатів, отриманих за шкалою прихильності дитини до членів своєї сім'ї, 30% дітей вибрали матір, тоді як 60% вибрали інших членів сім'ї, таких як батько, дідусь або бабуся. У 10% дітей не вдалося визначити один чіткий об'єкт прихильності, оскільки було отримано однакову кількість виборів матері та інших членів родини, що може свідчити про можливу множинну прихильність, коли для задоволення різних потреб обираються різні об'єкти.

У таблиці 2.2 наведено результати дослідження, отримані за допомогою методики К. Кернс, яка спрямована на вивчення особливостей емоційної прихильності дітей до матері.

Дані таблиці демонструють, що меншість учасників дослідження виявили надійний емоційну зв'язок з матір'ю (40%, або 4 особи). Діти, які показали такий результат, проявляли впевненість в матері та вірили в те, що вони можуть звернутися до неї за допомогою у будь-який момент, очікуючи

отримати підтримку. Такі діти характеризуються відкритістю у спілкуванні, сміливістю в соціальних ситуаціях і готовністю допомогти у складних моментах, проявляючи емпатію та співчуття.

Таблиця 2.2

Аналіз особливостей прихильності дітей дошкільного віку до матері (%)

Тип прихильності	Надійний	Ненадійний	Дезорганізований
%	40	60	0

Проте у 60% дітей з досліджуваної групи була виявлена ненадійна прихильність до матері. В їхніх відповідях було виявлено недостатню впевненість у матері, певні сумніви у її можливості надання допомоги. На відміну від дітей з надійним типом прихильності, вони характеризуються зворотними особистісними та комунікативними якостями. Їм найбільше властива замкнутість, обмежене коло соціальних зв'язків та складнощі у встановленні міжособистісних відносин.

Відповідно до аналізу, проведеного в першому розділі, якість репрезентації патернів прихильності дитини до матері залежить від кількох факторів. Особливості батьківського ставлення виступають як один із таких факторів, що впливають на якість прихильності дитини до матері. Батьківське ставлення охоплює різноманітні емоції, патерни поведінки щодо дитини, способи сприйняття та розуміння її характеру та особистості. П'ять параметрів – прийняття, кооперація, симбіоз, контроль і інфантилізація - служать показниками батьківського ставлення. Результати аналізу відображено у таблиці 2.3.

Виявлені результати математичного аналізу показують, що певні показники батьківського ставлення, такі як відторгнення, кооперація та інфантилізація, мають вплив на формування уявлення про надійну

прихильність дитини до матері. Низькі показники інфантилізації (0%) та відторгнення (0%), а також високий показник кооперації (100%) свідчать про те, що матері дітей, у яких спостерігається надійна прихильність, приймають та поважають індивідуальність своєї дитини. Вони підтримують ініціативність та самостійність дитини, довіряють їй у дискусійних питаннях і стараються приймати її точку зору.

Таблиця 2.3.

Аналіз результатів батьківського ставлення до дітей (%)

Типи прихильності	Відторгнення	Кооперація	Симбіоз	Контроль	Інфантилізація
Надійний	0	100	20	30	10
Ненадійний	30	10	50	50	60

Показники ненадійної прихильності мають високі значення за шкалою контролю (50%), іфантилізацію (60%) і симбіотичні зв'язки (50%). Процес внутрішнього усвідомлення та усвідомлення навичок контролю, які застосовують батьки, є ключовим механізмом формування характерних рис дитини, які відповідають за самоконтроль і соціальну компетентність. Глибина внутрішнього усвідомлення батьківських стандартів залежить від почуття страху та провини. У випадку слабкої внутрішньої усвідомленості контроль здійснюється через страх перед зовнішнім покаранням; в разі розвиненої внутрішньої усвідомленості поведінку контролює почуття провини. Підвищений рівень контролю може проявлятися у бажанні матері перевіряти кожен крок дитини, включаючи емоційну та фізичну активність. У перші роки життя надмірний контроль може бути спостережений у відношенні до харчування та розвитку навичок самообслуговування. Ця поведінка призводить до переважання батька або матері у взаємовідносинах з дитиною та відбудовує беззастережне прийняття дорослими будь-якої своєї точки зору. Це може призвести до категоричності дорослого в уявленнях,

нав'язування своїх думок та рішень дитині, обмеження її самостійності, використання примусу, а навіть фізичного покарання. Відповідно, дитина, яка не підкоряється вимогам батьків, намагається уникати контакту з ними.

Симбіоз відображає ситуацію, коли батько (мати) прагне до тісного злиття з дитиною з метою задоволення всіх її потреб. Але коли параметри симбіозу, контролю та інфантилізації поєднуються, любов до дитини перетворюється на переживання афективної тривоги за неї. Материнська тривога зростає, коли дитина віддаляється від неї з будь-яких причин, і це призводить до посиленого контролю, бо дитина сприймається як маленька і беззахисна. Поведінка матері в цьому випадку стає складним комплексом дій, спрямованих на власну безпеку. Це може свідчити про внутрішню, часом добре приховану, невпевненість батька (матері) у собі, що виникає з суперечностей у власній особистості, нестабільної або недооціненої самооцінки. Мати прагне надмірно турбуватися про дитину, захищати її від уявних небезпек, залучати до своїх настроїв і почуттів, ставити вимоги до її поведінки. Часто ця турбота не так сильно потрібна самій дитині, як батьку (матері), що задовольняє його нереалізовані та невротично загострені потреби у прихильності і любові. Така поведінка матері, коли вона внутрішньо усвідомлюється, призводить до того, що дитина переймає цю тривогу матері та стає залежною від неї, що ускладнює її здатність до самостійних рішень. Таким чином, мати «прив'язує» дитину до себе, роблячи її залежною, і тривога дитини може виявлятися не лише у відсутності матері, але й у її присутності.

Отже, структура внутрішньої робочої моделі прихильності у дітей з представленням патернів ненадійної прихильності включає в себе внутрішній досвід відторгнення батьків, емоційної відстані, високих вимог і контролю. Дитина відчуває потребу в емоційному спілкуванні, але зазнає фрустрації, і діяльність, спрямована на зменшення цієї фрустрації, виявляється у дослідницькій активності.

2.3. Методичні рекомендації психологічного супроводу матерів з метою формування надійної емоційної прихильності у їхніх дітей

Для батьків позитивний підхід у вихованні передбачає перш за все прийняття проблеми дитини, базоване на розумінні її як індивіда, і на акцентуванні уваги на стимулюванні позитивних аспектів її особистості, а також на терпимості до негативних проявів у її поведінці. Основним аспектом нових відносин з дитиною є відмова від директивного примусу як неефективного методу виховання. Це сприяє формуванню у дитини позитивного уявлення про себе. Батьки часто, вказуючи на слабкі сторони та проблеми дитини, сприяють формуванню у неї негативного уявлення про себе (наприклад, «я не вмію», «я сором'язливий», «мене ніхто не любить»), що може негативно вплинути на її самовизначення. Головною ідеєю терапевтичного підходу в сімейному вихованні є забезпечення дитині почуття безпеки та надійності, її впевненості в тому, що її завжди зрозуміють та приймуть.

Метод поведінкової терапії спрямований на навчання батьків адекватним формам взаємодії з дитиною в проблемних ситуаціях. Основна увага зосереджується на аспекті соціального навчання. Учасникам групи демонструються приклади взаємодії батьків з дітьми, після чого вони аналізують ці моделі поведінки і практикують їх під час вправ на заняттях або виконанні домашніх завдань. Ключовим аспектом успішності даного методу є самостійне спостереження учасників групи за результатами своєї власної поведінки та ефектом взаємодії. Важливою частиною цього методу є зворотний зв'язок, що дозволяє учасникам групи аналізувати свої дії. Слід зауважити, що цей підхід може бути неефективним, якщо батьки спрямовані лише на тимчасові результати і не розглядають виховання дитини як довгостроковий процес, побудований на конструктивному спілкуванні.

Метод гри, використовуваний у корекційних програмах, спрямований на сприяння особистісному розвитку батьків як вихователів. Цей метод

сприяє кращому розумінню стану один одного батьками і дітьми, розвиває навички співпраці. Сучасні рольові ігри для батьків та дітей демонструють цей процес, дозволяючи їм переглянути старі проблеми з нової перспективи та усвідомити свої помилки. Основна мета полягає в тому, щоб батьки самі розвивалися, а не просто дотримувалися нав'язаних стандартів. Використання психолого-педагогічних ігор у груповій роботі з батьками дозволяє їм не лише насолоджуватися грою та позитивними емоціями, але й ретельно розглядати її значущість та своє власне місце в ній під час післяігрової рефлексії.

Індивідуальне консультування з батьками є ефективною формою співпраці. Головною метою цієї роботи є розкриття кореня конфліктів між матір'ю і дитиною та відокремлення патологічних проєкцій матері від її власного досвіду. Психолог аналізує зміни у поведінці дитини як реакцію на втручання матері та протистоїть її проєкціям, які спотворюють сприйняття дитини. Конфлікт інтерпретується у зв'язку з минулим досвідом матері. У консультуванні використовуються різні техніки, такі як швидке визначення проблеми та активна участь психолога на різних рівнях. Ці аспекти базуються на інтеракційному підході, що дозволяє перенести соціальну динаміку між матір'ю і дитиною на терапевтичні сесії. При цьому велика увага приділяється прихильності, яка вважається ключовим елементом психотерапевтичного процесу.

Ще одним актуальним способом роботи з дорослими та дітьми є організація групових корекційних занять. Бажано в основі організації занять у батьківській групі використовувати принцип рефлексії. Цей принцип сприяє аналізу минулих виховних досвідів учасників, розвитку їхньої здатності до самооцінки і збагаченню їхніх пізнавальних можливостей в галузі виховання. Такий підхід може стимулювати бажання змінювати старі погляди на виховання.

Батьки поступово змінюють своє ставлення до дітей, намагаючись уникати ситуацій, що можуть викликати негативні емоції. Це спричиняє у дітей враження, що їхні зусилля призводять до позитивних результатів.

Заняття для дорослих мають включати в себе навчання батьків трьом важливим вмінням:

- розуміти себе і свою дитину («Яка я мати?», «Яка моя дитина?»);
- приймати себе як матір і свою дитину;
- надавати собі і дитині підтримку [6].

Існує розрізнене ставлення батьків до консультування, яке можна поділити на дві основні категорії. Деякі батьки дуже серйозно ставляться до благополуччя своїх дітей, інвестуючи значні зусилля в поліпшення їхнього становища. Інші ж, навпаки, ставляться до рекомендацій психолога формально, просто приводячи своїх дітей на консультації без реального розуміння ситуації. У випадках, коли батьки не усвідомлюють своєї ролі, психолог повинен зацікавити їх у наданні ефективної допомоги дитині та переконати їх у необхідності внести зміни не лише у самого малюка, а й у своє власне ставлення до нього [11].

Успішна корекція ставлення батьків є ключовою складовою у сімейному психологічному консультуванні, особливо в контексті моделі функціонування сім'ї. В цій моделі завдання психолога полягає в тому, щоб виявити сильні сторони сімейного життя, спрямовуючись на збереження власного інтересу та готовності до прийняття різниць у сприйнятті інших осіб [7].

Батьки, які мають ворожий настрій, реагують на дії психолога зі значним страхом та не бажанням обговорювати проблеми у своїй сім'ї та взаємини з дитиною. Вони можуть виявляти недовіру до дитини та її досвіду, сумніватися у її здібностях. У таких ситуаціях консультація може бути менш ефективною. Часто ця поведінка може мати коріння в комплексі невпевненості, неадаптивності та схильності до маніпуляцій. Також може

бути визначений негативний досвід відкритого та довірливого ставлення у минулому

Батьки, які використовують авторитарний підхід у вихованні, мають високі очікування від психолога і часто зіштовхуються з різними фахівцями через незадоволення їхнім методом, оскільки очікують, що консультант буде використовувати підходи, які вони схвалюють. У таких випадках може спостерігатися спотворене уявлення про авторитарну поведінку, хоча самі батьки можуть бути не готові до змін та неспроможні прийняти критику стосовно власних проблем. Батьки з ознаками істеричності особистості часто вимагають більше уваги, ніж вони надають своїй дитині [12].

Відносно батьків із захисно-егоцентричними установками, можна відзначити, що вони мають обмежений контроль над дитиною. Їх хвилює можливість втратити свій психологічний вплив, і під час консультування спостерігається зменшення невротичної залежності від батьків. Такі батьки можуть не дотримувати дисципліни у вихованні дитини, що, в основному, може бути результатом їхньої тривожності стосовно власних психологічних проблем [2].

Також можна відзначити батьків, які є емоційно «нетерплячими»: вони часто виявляють недовіру до консультанта та намагаються спростувати його толерантну позицію. Ці батьки не можуть усвідомити необхідність систематичної перебудови відносин з дитиною та витримати сам процес консультування [12].

Усі виявлені варіанти ставлення батьків до консультування відображають їхні власні підходи та взаємини з дитиною, що ускладнює проведення психологічної роботи з сім'єю. З практичного досвіду видно, що батьки часто не розуміють справжніх коренів проблем своєї дитини. Консультант повинен тактично взаємодіяти з батьками, спонукаючи їх приймати концепції та бути готовими переглянути свої взаємини [9].

На початковому етапі консультації важливо активно прагнути встановити теплі, щирі та довірчі відносини з клієнтом. Це досягається через

індивідуалізовану комунікацію, таку як особисті розмови. Ключовою є готовність консультанта надавати підтримку. Критика дій батьків може бути обґрунтованою лише у випадку, якщо є результати обстеження та аналізу зібраних відомостей про дитину [8].

Після проведення повноцінного діагностичного обстеження настає другий етап. На цьому етапі важливо мати достатню інформацію про попередні взаємини суб'єкта, його роль у сім'ї, статус у групі, а також особливості його ставлення до нестандартних або неочікуваних реакцій та зауважень. Крім того, на цьому етапі вирішуються такі завдання: аналіз загальних психічних та особистісних особливостей розвитку дитини, обговорення перспектив її майбутнього розвитку та навчання, залучення батьків до надання допомоги дитині; пояснення конкретних заходів допомоги дитині з урахуванням її індивідуальних особливостей розвитку, а також усвідомлення батьками необхідності їхньої активної участі та підтримки; вивчення проблем батьків та їхнього ставлення до труднощів, що виникають у поведінці, спілкуванні та навчанні дитини; розробка плану подальших зустрічей для визначення поліпшення у динаміці стану дитини [3].

На тематичних консультаціях розглядаються питання щодо корекційних технологій, які можна використовувати вдома. Під час цих консультацій обговорюються конкретні заходи щодо розвитку дітей, батьки навчаються слухати своїх дітей, розуміти їх та активно сприяти сімейній пізнавальній діяльності.

- Найбільш ефективні консультативні дії включають:
- Спільне з батьками обговорення плану і результатів корекційних заходів;
- Аналіз причин обмеженого просування у певних аспектах психічної діяльності розвитку та спільне розроблення рекомендацій з подолання негативної динаміки у розвитку дитини;
- Допомога батькам у вирішенні їхніх власних проблем і визначення перспектив особистісного саморозвитку [38].

ВИСНОВКИ

1. В результаті аналізу вітчизняних і зарубіжних досліджень взаємин між дітьми та їх батьками було визначено, що прихильність дитини до матері є емоційним зв'язком, що формується у результаті тривалих та стійких емоційно насичених взаємин. Ці взаємини регулюються ментальною моделлю, яку дитина створює на основі свого досвіду взаємодії з матір'ю. Індивідуальний досвід стосунків дитини з фігурою прихильності визначається не лише якісними та кількісними аспектами їхніх зв'язків та ставлення до матері, але й різноманітним спектром особистісних характеристик матері. Ключовою умовою нормального розвитку дитини є надійна прихильність, яка передбачає любов, підтримку, турботу та ніжність з боку матері. Відсутність адекватного задоволення цих потреб може призвести до формування у дитини ненадійної або порушеної прихильності, що проявляється у вигляді уникаючої та амбівалентної поведінки.

2. Аналіз за допомогою математичних методів підтвердив, що розвиток стійкої прихильності дитини до матері залежить від її готовності до співпраці з дитиною, а також від низького рівня її інфантилізації. Формування ненадійного типу прихильності дитини до матері значно впливає на такі психологічні характеристики матері, як високий рівень симбіозу з дитиною, бажання матері контролювати дитину та інфантилізація дитини, а також її відмова від прийняття.

3. Розроблені методичні рекомендації вказують на те, що супровід для формування стійкої емоційної зв'язку передбачає взаємодію психолога з трьома групами: дітьми, матерями та діадами «мати-дитина». Крім того, враховуються типологічні особливості жінок з групи ненадійної прихильності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багрій Я. Психоаналіз: навч. посіб. К.: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2016. 138 с.
2. Варнава У. В. Механізми подолання життєвих труднощів у сучасній сім’ї. *Наука і освіта*. Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського 2015. №10. 137 с. С. 131–135.
3. Васьківська С.В. П’ять вимірів психологічного консультування. К. : НикаЦентр, 2019. 400 с.
4. Гентцлер А. Л. та Кернс, К. А. Прихильність дорослих та пам’ять про емоційні реакції на негативні та позитивні події. *Пізнання та емоції*, 2006. 20(1), 20–42. <https://doi.org/10.1080/02699930500200407>
5. Гошовська О. Первинні механізми психологічного захисту та вікова динаміка їх застосування : теоретикоємпіричний ракурс [Електронний ресурс] Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2012. Т. 24, ч. 6. С. 112 – 119. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pzpp_2012_24_6_16.pdf
6. Жихарева Л. В. Психологічні особливості прихильності до матері у дітей дошкільного віку (Doctoral dissertation, Інститут психології імені ГС Костюка), 2016.
7. Мушкевич М. Теорія і практика психологічного консультування сімей. *Журнал «Психологічні перспективи»*. 2022. С. 291–305.
8. Опанасенко Л. А. Основи психологічного консультування : у схемах і таблицях. Миколаїв : Іліон, 2019. 134 с.
9. Пеньковська Н. Особливості створення безпечного середовища у руслі комунікативного підходу. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім’я на захисті прав дітей*. 2014. 740 с.
10. Фройд З. Про нарцисизм // Я і Воно. / З.Фройд. Тбілісі, 1991.

11. Чалова Н. О. Дисфункціональні сім'ї: поняття та особливості їх створення. *Актуальні проблеми психології* : Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. 2013. Т. X. Вип. 25. 584 с. С. 525–539.
12. Яковенко С. І. Профілактична робота дільничного інспектора міліції з дисфункціональними сім'ями. *Актуальні проблеми сучасної психології та педагогіки ВНЗ МВС України*. Матеріали науково-практичної конференції, Харків, 2010. 292 с. С.12–16.
13. Ainsworth M. D. S. *Infancy In Uganda, Infant Care and the Growth of Love*. 1st ed. The Johns Hopkins Press, 1967. 471 p.
14. Ainsworth V., Blehar M., Waters E., Walls S. *Patterns of attachment: a psychological study of the strange situation*. N. J., 1978.
15. Balint M. *The Basic Fault: Therapeutic Aspects of Regression*. Northwestern University Press. 1992. 205pp.
16. Behrens KY, Hesse E, Main M (November 2007). «Mothers' attachment status as determined by the Adult Attachment Interview predicts their 6-year-olds' reunion responses: a study conducted in Japan». *Developmental Psychology* 43 (6): 1553-67.
17. Bion W. R. *Language and the schizophrenic*. In: Klein M., Heimann P., Money-Kyrle R. E. (eds.) *New directions in psycho-analysis*. Basic Books, N.Y.
18. Bowlby J. *Attachment: Attachment and Loss Volume One*. Basic Books. 1983. 436 pp.
19. Bretherton I, Munholland KA (1999). «Internal Working Models in Attachment Relationships: A Construct Revisited». In Cassidy J, Shaver PR. *Handbook of Attachment: Theory, Research and Clinical Applications*. New York: Guilford Press. pp. 89–114.
20. Bretherton I, Munholland KA (1999). «Internal Working Models in Attachment Relationships: A Construct Revisited». In Cassidy J, Shaver PR. *Handbook of Attachment: Theory, Research and Clinical Applications*. New York: Guilford Press. pp.

- 89–114.].
21. Brisch, Karl Heinz. *Treating attachment disorders: From theory to therapy*. Guilford press, 2012.
  22. Cattell R.B. The nature and genesis of mood states: a theoretical model with experimental measurements concerning anxiety, depression, arousal and other mood states. II Anxiety, *Current trends in Theory and Research*. V. 1. N.Y., 1972.
  23. Dorkey M, Amen E. A Continue Study of Anxiety Reaction in young children by Means of Projective Techniks. *Gen.Psych.monogr*, 1947.
  24. Erik H. Erikson, Joan M. Erikson. *The Life Cycle Completed*. W. W. Norton & Company. 1998. 144 pp.
  25. Freud, S. Inhibitions, symptoms, and anxiety. Original publication: 1926. Standard edition: London: Hogarth Press, Vol. 20. Paperback reprint: *The problem of anxiety*. New York: Norton, 1963
  26. Horney K. (1950) *Neurosis and human growth: The struggle toward self-realization*. New York: Norton. (P.18) Horney K. (1937). *The neurotic personality of our time*. New York: Norton.
  27. Joseph Sandler, Hansi Kennedy Robert L. Tyson. *The Technique of Child Psychoanalysis: Discussions with Anna Freud*. Harvard University Press. 1986. 336 pp.
  28. Kächele H., Buchheim A., Schmücker G. & Brisch K. H. (1999). Entwicklung, Bindung und Beziehung – Neuere Konzepte zur Psychoanalyse. In: H. Helmchen, F. A. Henn, H. Lauter & N. Sartorius (Hrsg.). *Psychiatrie der Gegenwart*. Berlin–Stuttgart: Springer, 605–630. Klein M. (1983a). Bemerkungen über einige schizoide Mechanismen. In: Dies., *Das Seelenleben des Kleinkindes*. Stuttgart: Klett-Cotta, 131–163.
  29. Kelly G.A. *The psychology of personal constructs*. N.Y., 1955, vol. 1–2.
  30. Kernberg O. F. *Love Relations: Normality and Pathology*. Yale University Press 1998. 220pp.
  31. Kerns K. A., Cassidy J., Shaver P. *Handbook of attachment*. – 2008. 65p.

32. Kohut H. *The Analysis of the Self: A Systematic Approach to the Psychoanalytic Treatment of Narcissistic Personality Disorders*. Reprint Edition. University of Chicago Press. 2009. 368 pp.
33. Margaret S. Mahler, Fred Pine, Anni Bergman. *Psychological Birth Of The Human Infant Symbiosis And Individuation*. Routledge. 1895. 335 pp.
34. Melanie Klein. *Envy And Gratitude And Other Works 1946-1963*. The Free Press. 2002. 368 pp.
35. Mykhalska Y.A. The peculiarities of mechanisms of personality psychological protection. *Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva*. Issue 30. Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2015. P. 417–427.
36. Rene A. Spitz, W. Godfrey Cobliner. *First Year of Life: A Psychoanalytic Study of Normal and Deviant Development of Object Relations*. Intl Universities Pr Inc. 1966. 394 pp.
37. Rogers C.R. *On Becoming a Person*. Boston: Houghton Mifflin, 1961
38. Rose Mortimer, Emma Morris, Benita Pursch, Alice Roe, Michelle Slead. *Multifamily therapy for separated parents in conflict and their children: intervention development and pilot evaluation*
<https://onlinelibrary.wiley.com/journal/14676427>
39. Taylor J.A. A personality scale of manifest anxiety. *J. of Abnormal and Social Psychology*. 1953, 48. P.285–290
40. Vertue F.M. From adaptive emotion to dysfunction: an attachment perspective on social anxiety disorder. *Pers Soc Psychol Rev*. 2003.7(2). 91p.
41. Winnicott D. V. *Babies And Their Mothers*. Da Capo Press. 1987. 142pp.

ДОДАТКИ

ШКАЛА ПРИХИЛЬНОСТІ ДИТИНИ ДО ЧЛЕНІВ СВОЄЇ СІМ'Ї

А. Баркан

1. Я б ніколи не розлучався (лася) з (мамою, татом, братом, сестрою, дідусем, бабусею).
2. Я б ходила по п'ятах невидимкою за (мамою, татом, братом, сестрою, дідусем, бабусею) і так далі.
3. Я б придумував (ла) сни, де завжди був(ла) б мама, тато, брат, сестра, дідусь, бабуся.
4. Я б поділився (лася) своїм чаклунством з мамою, татом, братом, сестрою, дідусем, бабусею.
5. Я б подарував(ла) незвичайний подарунок мамі, татові, братові, сестрі, дідусеві, бабусі.
6. Я б створив(ла) казкову машину для мами, тата, брата, сестри, дідуся, бабусі;
7. Я б побудував(а) найкрасивіший палац для мами, тата, брата, сестри, дідуся, бабусі.
8. Я б узяв(ла) з собою на незаселений казковий острів маму, тата, брата, сестру, дідуся, бабусю.
9. Я б спік(спекла) найсмачніший пиріг для мами, тата, брата, сестри, дідуся, бабусі.
10. Я б одягнув(ла) в найкраще вбрання маму, тата, брата, сестру, дідуся, бабусю.

Методика визначення надійності прихильності дитини до батьків:

шкала К. Кернс

Залежно від віку та сформованості навичок читання обстежуваних дітей психолог сам послідовно зачитує пункти Шкали, чи діти читають їх самі. За кожним пунктом відповідь передбачає два етапи і заноситься до Протоколу №1.

Інструкція: За допомогою цих питань ми можемо краще з тобою познайомитись. Давай подивимося на прикладі, як треба відповідати. Подивися на цю картку (рис. 1) та послухай:

«Деякі діти свого у вільний час люблять дивитися телевізор. Про них написано на картці зліва. Але є і інші діти – їм у вільний час більше подобається гуляти на вулиці. Про них написано праворуч».

(Питання першого етапу.) На кого ти більше схожий: на тих, хто більше люблять дивитися телевізор, або тих, хто більше любить гуляти? (Слід домогтися певного вибору, тобто. дитина повинна висловити словами або показати жестом, до якої групи вона відносить себе.)

(Запитання другого етапу.) А тепер подумай і скажи, ти дуже схожий на таких дітей чи схожий, але не зовсім? Якщо дуже схожий — тоді треба вказати на велике коло, а якщо схожий, але не зовсім — вказати на маленьке коло. Все зрозуміло?

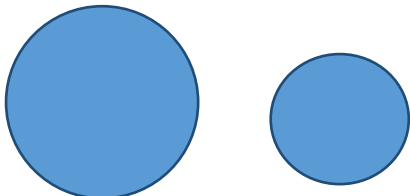
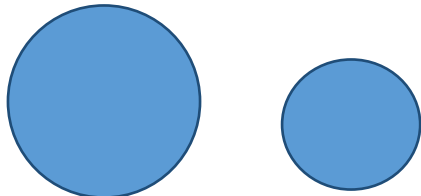
<p>Діти, які більше люблять дивитися телевізор</p> 	<p>а</p>	<p>Діти, які більше люблять гуляти</p>
--	----------	---

Рис1. Приклад, який використовується для пояснення принципу заповнення Шкали К.Кернс

Стимульний матеріал

1.	Одні діти можуть відкрито у всьому довіритися своїй мамі,	а	інші діти не у всьому можуть довіритися своїй мамі
2.	Одні діти вважають, що мама занадто часто втручається в їхні справи,	а	а іншим дітям мама дозволяє багато робити по-своєму, як вони хочуть
3.	Одні діти впевнені, що якщо попросять, мама їм обов'язково допоможе,	а	а інші діти зовсім не впевнені, що мама стане їм допомагати
4.	Одні діти вважають, що мама проводить з ними цілком достатньо часу,	а	а інші діти вважають, що мама приділяє їм мало часу
5.	Одні діти не люблять розповідати мамі про те, що насправді думають і відчувають	а	іншим дітям подобається ділитися з мамою своїми думками та почуттями
6.	Одні діти переважно обходяться без участі мами,	а	інші діти майже у всьому потребують маминої участі
7.	Одним дітям хотілося б мати ближчий контакт зі своєю	а	інші діти дуже задоволені тим, що у них з мамою близькі відносини

	мамою		
8.	Деяким дітям іноді здається, що насправді мама їх не любить,	а	інші діти абсолютно впевнені, що мама їх любить
9.	Одні діти вважають, що мама справді їх розуміє	а	інші діти відчують, що насправді мама їх не розуміє
10.	Одні діти абсолютно впевнені, що мама за жодних обставин їх не покинула б,	а	інші діти іноді замислюються, чи могла б мама покинути їх
11.	Одні діти бояться, що коли їм знадобиться мама, її може не опинитися поряд		інші діти впевнені, що в потрібний момент їхня мама завжди буде поряд з ними
12.	Одним дітям часто здається, що мати їх не слухає, коли вони щось розповідають	а	інших дітей мама завжди слухає дуже уважно
13.	Одні діти, коли чимось засмучені, йдуть до мами,	а	інші діти не звертаються до мами, коли чимось засмучені
14.	Одним дітям хотілося б, щоб їхня мама більше допомагала їм у їхніх справах або коли в них щось не виходить,	а	інші діти вважають, що мама допомагає їм цілком достатньо – стільки скільки потрібно
15.	Одним дітям приємно,	а	іншим дітям не дуже подобається,

коли знаходиться поруч, поблизу,	мама десь		коли мама знаходиться десь поряд
--	--------------	--	----------------------------------

Примітка: пункти 2, 5, 6, 7, 8, 11, 12, 14 є зворотними твердженнями.

Бали:

1.	4	3	2	1
2.	1	2	3	4
3.	4	3	2	1
4.	4	3	2	1
5.	1	2	3	4
6.	1	2	3	4
7.	1	2	3	4
8.	1	2	3	4
9.	4	3	2	1
10.	4	3	2	1
11.	1	2	3	4
12.	1	2	3	4
13.	4	3	2	1
14.	1	2	3	4
15.	4	3	2	1

Методика діагностики батьківського ставлення

(А. Я. Варга, В. В. Столін)

Батьківське ставлення описується як комплекс почуттів, які батьки відчують стосовно своєї дитини, а також які стереотипи поведінки вони практикують у спілкуванні з нею, їхні особливості сприйняття та розуміння характеру та особистості дитини, а також її вчинків.

Тест-опитувальник батьківського ставлення є психодіагностичним інструментом, спрямованим на виявлення батьківського ставлення у осіб, які шукають психологічну допомогу у справах виховання дітей та взаємодії з ними.

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю за свій обов'язок знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
5. Потрібно довше тримати дитину осторонь реальних життєвих проблем, якщо вони травмують.
6. Я відчуваю до дитини почуття прихильності.
7. Гарні батьки захищають дитину від труднощів життя.
8. Моя дитина часто неприємна мені.
9. Я завжди намагаюся допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли знущання до дитини приносить їй велику користь.
11. Я відчуваю прикрість стосовно своєї дитини.
12. Моя дитина нічого не досягне в житті.
13. Мені здається, що діти потішаються з моєї дитини.
14. Моя дитина часто робить такі вчинки, які, крім презирства, нічого не викликають.

181

15. Для свого віку моя дитина трошки незріла.

16. Моя дитина поводиться погано спеціально, щоб досадити мені.

17. Моя дитина вбирає все погане як губка.

18. Моє дитя важко навчити хорошим манерам при всьому старанні.

19. Дитину слід тримати в жорстких рамках, тоді з неї виросте порядна людина.

20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас у дім.

21. Я беру участь у своїй дитині.

22. До моєї дитини «липне» все погане.

23. Моя дитина не досягне успіху в житті.

24. Коли у компанії знайомих говорять про дітей, мені трохи соромно,
що

моя дитина не така розумна і здатна, як мені б хотілося.

25. Я шкодую свою дитину.

26. Коли я порівнюю свою дитину з однолітками, вони здаються мені доросліше і з поведінки, і з міркувань.

27. Я із задоволенням проводжу з дитиною весь свій вільний час.

28. Я часто шкодую, що моя дитина росте і дорослішає, і з ніжністю згадую його маленьким.

29. Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.

30. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла всього того, що мені не
вдалося

в житті.

31. Батьки повинні пристосовуватися до дитини, а не лише вимагати цього від нього.

32. Я намагаюся виконувати всі прохання моєї дитини.

33. При прийнятті сімейних рішень слід враховувати думку дитини.

34. Я дуже цікавлюся життям своєї дитини.

35. У конфлікті з дитиною я часто можу визнати, що вона по-своєму має рацію.

36. Діти рано дізнаються, що батьки можуть помилятися.

37. Я завжди зважаю на дитину.

38. Я відчуваю до дитини дружні почуття.

182

39. Основна причина примх моєї дитини – егоїзм, впертість і лінощі.

40. Неможливо нормально відпочити, якщо проводити відпустку з дитиною.

41. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне та безтурботне дитинство.

42. Іноді мені здається, що моя дитина не здатна ні на що гарне.

43. Я поділяю захоплення своєї дитини.

44. Моя дитина може вивести з себе будь-кого.

45. Я розумію засмучення своєї дитини.

46. Моя дитина часто дратує мене.

47. Виховання дитини – суцільна нервування.

48. Суворі дисципліна у дитинстві розвиває сильний характер.

49. Я не довіряю своїй дитині.

50. За суворе виховання діти дякують потім.

51. Іноді мені здається, що ненавиджу свою дитину.

52. У моїй дитині більше недоліків, ніж переваг.

53. Я поділяю інтереси своєї дитини.

54. Моя дитина не може щось зробити самостійно, а якщо і зробить, то обов'язково негаразд.

55. Моя дитина виросте не пристосованою до життя.

56. Моя дитина подобається мені такою, якою вона є.

57. Я ретельно стежу за станом здоров'я моєї дитини.

58. Нерідко я захоплююсь своєю дитиною.

59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.

60. Я невисокої думки про здібності моєї дитини і не приховую цього від нього.

61. Дуже бажано, щоб дитина дружила з тими дітьми, які подобаються його батькам.